

NUROBOD TUMANIDAGI AYRIM ETNOOYKONIMLAR XUSUSIDA MULOHAZALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nurobod tumanidagi ayrim toponimlarning etnonimlar asosida yuzaga kelish sabablari va ularning mahalliy aholi hamda tuman ziyolilari tomonidan talqin qilinishi haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit soʻzlar: toponim, etnotoponim, etnonim, etnooykonim, onomastik birlik, urugʻ, qabila, argument.

Аннотация: В данной статье рассматриваются причины появления некоторых топонимов в Нурабадском районе на основе этнонимов и их интерпретация местными жителями и интеллигенцией района.

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, этноним, ономастическая единица, род, племя, аргумент.

Annotation: This article discusses the reasons for the emergence of some toponyms in Nurabad district based on ethnonyms and their interpretation by local residents and district intellectuals.

Key words: toponym, ethnotoponym, ethnonym, onomastic unit, clan, tribe, argument.

Maʼlumki, joy nomlari hududning oʻtmishdagi tabiiy sharoiti, relefi, oʻsimlik va hayvonot olami, qazilma boyliklari haqida qimmatli maʼlumot beradi. Bundan tashqari etnotoponimlar tarkibida ishtirok etgan etnonimlar orqali maʼlum bir hududda qaysi qabila, urugʻ vakillari yashaganligi, ularning turmush tarzi haqida maʼlumotga ega boʻlish ham mumkin. Biz ushbu maqolamizda Samarqand viloyatining Nurobod tumani hududidagi ayrim etnooykonimlar xususida mulohaza yuritmoqchimiz.

Nurobod tumani Respublikamizdagi hududiy jihatdan eng katta tumanlardan biri boʻlib, bitta shahar, oʻnlab mahalla, yuzga yaqin katta-kichik qishloqlardan tashkil topgan. Tuman uzoq oʻtmishga ega Jom, Tim, Saxoba, Sepki, Qoʻrgʻoncha kabi yirik; Ostonabobo, Langar, Kattasoy, Agʻron, Oltioʻgʻli, Changali, Qoʻchqorli, Ilonli(hozirgi kunda bu qishloqda aholi yashamaydi), Tortuvli kabi kichik qishloqlarni oʻz bagʻriga olgan. Bu maskanlarning nomlanish sabablari ham turlicha boʻlib, baʼzilari tarixiy-ijtimoiy, baʼzilari iqtisodiy-siyosiy va madaniy omillar asosida, boshqalari tabiiy-geografik belgi va xususiyatlarga qarab nomlangan. Yana baʼzilariga etnonimlar sabab boʻlgan. Mazkur qishloqlarning tarixi, yuzaga kelish sabablari, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti haqida koʻp fikrlar aytilgan, televideniya chiqishlar, radioda eshittirishlar olib borilgan. Ammo hozirga qadar ayrim qishloqlarning nomlanish sabablari toʻgʻrisida yanglish, gʻayriilmiy qarashlar ham yoʻq emas. Masalan, Oltoʻgʻli qishlogʻining nomlanish sababini mahalliy aholi bir oiladan boʻlgan olti oʻgʻilning kelib, uy-joy tiklab yashab qolgan maskani sifatida, Tortuvli etnooykonimini toʻrt aka-ukaning bir hududga kelib joylashishini sabab qilib koʻrsatishadi. Bundan tashqari aholi orasida Qargʻali qishlogʻining nomlanishiga qargʻalarni bahona qilib koʻrsatish, Ilonli qishlogʻiga ilonlarning

**Joʻrabek
YULDASHEV,
NavDPI "Oʻzbek
tilshunosligi"
kafedrasi katta
oʻqituvchisi, f.f.f.d
(PhD)**

ko'pligini vaj qilish holatlari ham bor. Yana bir qadimiy qishloqlardan bo'lgan, yuqorida nomlari tilga olingan manzilgohlar bilan yonma-yon joylashgan Qo'chqorli ota qishlog'i haqida ham shu fikrni aytish mumkin. Hatto tumanda yaqin kunlarda nashrdan chiqqan nohiya ziyolilarining "Nurga burkanayotgan Nurobod" kitobida mazkur qishloq haqida quyidagilarni o'qiymiz: "Qo'chqorli ota" qadamjosi tumanning Jarquduq qishlog'iga yaqin joyda tog' yonbag'rida joylashgan. Bu hududning tabiati go'zal, havosi sof, iqlimi ajoyibdir. Qadimda ushbu manzil dam olish maskani bo'lgan. Shu bois bu yerga avliyo kishilar ham kelib turgan. Avliyolar Alloh taoloning sevimli bandasi bo'lgani uchun ular bu maskanga kelganlarida Alloh taolo ularga har borganlarida bitta qo'chqor yuborgan. Har juma qo'chqor tushganida xalq orasida "qo'chqor tushgan yer", keyinchalik xalq tilida soddalashib "Qo'chqorli ota" yoki "Qo'chqorli bobo" shaklini olgan. Bu mo'tabar dargoh Markaziy Osiyo xalqlari uchun muqaddas ziyoratgoh sifatida yaxshi ma'lum. Rivoyatlarga ko'ra XII-XIV asrlarda Naqshbandiya ta'limotining ko'zga ko'ringan vakillaridan bo'lgan avliyolardan birining nomi ham shu manzil nomi bilan bog'liq [2, 222]. Ushbu kitobda Changali qishlog'i haqida ham ma'lumot berilib, ushbu maskanning nomlanishiga go'yoki changal (forsa o'rmon, daraxtzor) qoplagan maydon sabab bo'lganligi ta'kidlangan. Jumladan, kitobda quyidagicha argument keltiriladi. "Samarqand viloyati Nurobod tumanida yana bir qishloq borki, o'zining boy tarixi bilan ko'zni qamashtiradi. Undagi har bir tosh, buloq, quduq va hattoki g'or ham uzoq yillik o'tmishga ega. Bu qishloq Changali qishlog'i bo'lib, unda unchalik ko'p aholi istiqomat qilmasligiga qaramay, azaldan madaniyat o'chog'i bo'lib kelganligi uning aholisi tomonidan ta'kidlanadi. Qishloqning nomini ayrimlar "Changali" deb atasa, ayrimlar "Changalli" deb atashgan ekan. Aslida, qadimda Jingilisoy deb atalgan ekan. Changali qishlog'i deb atalish sababi shundaki, bu yerlar nihoyatda sersuv, so'lim go'sha bo'lgan. Ob-havoning bahavoligi, iqlim sharoitining yaxshiligi sabab jangal o'sib chiqqan. Bu yerlarda shunchalar jangalzor ko'p bo'lganki, soylar, qirlar hattoki odamlarning hovlisida ham jangalzor bo'lgan. Qishloq jangalzor ko'p bo'lganligi uchun "Jangali" deb atalgan va

yillar o'tishi bilan "j" tovushi "ch" ga o'zgarib "Changali" nomini olgan" [2,224]. Shu o'rinda tilshunoslik ilmda mavjud bo'lgan etnonim, etnooykonim terminlari xususida biroz mulohaza yuritsak. O'zbek tilining besh tomli izohli lug'atida etnonim terminiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Etnonim (yunoncha ethnos – qabila, xalq+ onyma – nom). Xalq, qabila, urug' va b. xil etnik uyushmalar nomi" [1,48] Oykonim haqida esa toponimist olimlar E.Begmatov va N.Uluqovlarning "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'at"ida quyidagicha ta'rif beriladi: "Oykonim (yunoncha oykos – turar joy, maskan + onoma – atoqli ot) – aholi yashaydigan joylari, maskanlarning atoqli oti, toponim turi"[3,58]. Oykonimlar joy nomlari orasida alohida guruhni tashkil qiladi. Oykonimlarga shaharlarning nomlari, qishloq, ovul, guzarlar, mahallalar, kichik turar joylar, qal'a nomlarini kiritish mumkin. "Oykonimlarning o'ziga xos xususiyatlari sifatida shuni aytish lozimki, hudud tarixiga oid ba'zi ma'lumotlar oykonimik nomlarda yaxshi saqlanib qolgan. Aholining o'tmishdagi etnik tarkibi – qaysi urug', qabila, qavm, toifaga mansubligi, iqtisodiy turmush sharoiti – qanday kasb bilan shug'ullanganligi, shuningdek, obyektning biror kishiga qarashlilikini ifodalovchi oykonimlar fikrimizning dalilidir"[4,6]. Demak etnonim va oykonim terminlarining birikuvidan hosil bo'lgan etnooykonim qabila, urug' nomining qishloq, ovul yoki biror maskan nomiga aylanishini anglatadi. Bizningcha, yuqorida keltirilgan qishloqlarning (Oltio'g'li, Qo'chqorli, Tortuvli, Qarg'ali, Ilonli, Changali kabi) barchasi etnooykonim hisoblanib, ushbu maskanlarning nomlanishiga o'zbek millatining 92 urug'i (ba'zi manbalarda 96) tarkibiga kiruvchi etnonimlar sabab bo'lgan. Chunki ushbu nomdagi etnonimlar mamlakatimizning yirik toponimist olimlarining ilmiy ish va monografik tadqiqotlarida keltirilgan. Masalan, yirik toponimist olim S.Qorayev "Toponimika" qo'llanmasida O'zbekiston xaritasida hozirgacha qishloqlarning nomlari shaklida uchraydigan etnooykonimlarning qisqacha ro'yxatini keltirib, Jilonli (Ilonli), Kal, Kallar, Oltio'g'il, Tortuvli kabi joy nomlarni alohida keltirib o'tadi. [5,83] Yana bir dalil sifatida, 2022-yil nashrdan chiqqan "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"da Qarg'ali

etnooykonimi haqida ma'lumot beriladi. Maqolada quyidagilarni o'qiymiz. "Qarg'ali – qishloq. Samarqand viloyati Narpay tumani. Karga (qarg'a – bu yerda etnonim) o'zbek, boshqird, qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlar tarkibidagi qadimgi urug'lardan biri [6,341]. Ushbu lug'atda Tortuvli etnooykonimi haqida ham qisqacha izoh keltiriladi. "Tortuvli – qishloq nomi. Kattaqo'rg'on, Narpay, Oqdaryo tumanlarida uchraydi. Tortuvli o'zbek urug'laridan biri, ba'zi bir fikrlarga ko'ra qanjig'ali urug'ining bir tarmog'i". Bunday dalillarni yana ko'plab keltirishimiz mumkin. O'zbek tilshunoslik ilmiga munosib hissa qo'shgan atoqli olim B.O'rinboyevning "Asrlardek barhayot nomlar" nomli toponimik izohli lug'atining Qo'chqorli toponimi haqidagi maqolasi ham ushbu qishloqning shunday nomlanishiga qo'chqorli etnonimi sabab bo'lganligini ko'rsatib turibdi: "Qo'chqorli – Nurobod tumanidagi qishloq. Qipchoq qabilasining bir urug'i qo'chqor deb atalgan. Qo'chqorli – etnooykonimdir" [7, 259] Nurobod tumanining yana bir maskani Ag'ron qishlog'i bo'lib, bu hudud haqida "Nurga burkanayotgan Nurobod" kitobida quyidagilarni o'qiymiz: "Nurobod tumanining g'arbiy qismidagi Beshtol tog' darasi yoqasida joylashgan, bugungi kunda o'n mingga yaqin aholi istiqomat qilayotgan Tim qishlog'i hamda undan unchalik uzoq bo'lmagan yetti ming aholiga ega Ag'ron qishlog'i ham tarixiy manzillardan biridir". Ammo bu manbada qishloqning nega shunday nomlangani haqida fikr bildirilmagan. Bizningcha bu toponimning kelib chiqishi ham etnonim bilan bog'liqqa o'xshaydi. Chunki, 2022-yil R.Xudoyberganov va boshqa toponimist olimlar tomonidan nashr qilingan "O'zbek joy nomlarining izohli lug'ati" kitobida Ag'ron etnooykonimi haqida shunday deyiladi: Ag'ron – Samarqand viloyatining Pstdarg'om tumanidagi qishloq. Nayman qabilasining bir tarmog'i ag'ron deb yuritiladi. 1926-yilgi aholi ro'yxatida Narpay tumani Qo'rg'on qishloq kengashida Ag'ron qishlog'i deb qayd etilgan [6,42].

Xo'sh, tabiiyki savol tug'iladi. Bu etnonimlar qanday paydo bo'ladi? Bu savolga taniqli toponimist olim T.Nafasovning quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: "Chorvachilik

bilan shug'ullangan har bir etnik birlikning o'z tamg'asi bo'lgan. Tamg'a esa oddiy shakl, chiziq emas, ramziy nishon, belgi vazifasini bajargan. Shu maqsadda tamg'alar mollarning kuragi, ko'kragi, bo'yni, soni, sag'risi kabi ko'rinarli joylariga qo'yilgan"[8,19]. Bu kabi tamg'alar chorva mollarining ma'lum etnik birlikning moli ekanligini belgilab turgan. Aholi shu tamg'aga qarab mollarini, boshqa aholi mollaridan ajratib olishgan. Keyinchalik bu tamg'a etnik birlikning nomiga ko'chgan. Etnik birlik o'troq hayot kechira boshlagan qishloq shu nom bilan atala boshlangan. Demak, qo'chqorli, ilonli, qarg'ali, changali kabi etnonimlar paydo bo'lishiga bu urug'larning chorvachilik bilan shug'ullanganliklari sabab bo'lmoqda. Bu xususda S. Qorayevning quyidagi fikri ham muhim: "Naymanlar, asosan, Zarafshon vodiysida, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand atroflarida, shuningdek, Buxoro va Karmana vohalarida o'rnatib qolganlar; Xiva vohasi va Farg'ona vodiysida ham bir oz miqdorda naymanlar bo'lgan. XIX asr oxirlarida naymanlar 3 ta yirik urug'dan iborat bo'lgan. Bular — qo'shtamg'ali, sadirbek va uvox-tamg'ali. Ulardan tashqari nayman qabilasi *ag'ran*, ayronchi, badir, biya, bog'onali, boltali, bo'qalay, burunsov, jag'albayli, jastavon, *jilonli* (ilonli), jumaloqbosh, *oltio'g'il*, oqto'nli, po'lotchi, segizuruv, sarinayman, *to'rttuul* (*to'rto'g'il*), to'rttamg'ali, urguch, ukrash, *changali*, cho'michli, g'ozoyoqli, qoranayman, qoragadoy, qorasirak, *qarg'ali*, qiltamg'ali, qo'ltamg'ali kabi tarmoqlarga ham bo'lingan[8,77].

Demak, bugungi kunda Nurobod tumanidagi Ag'ron, Changali, Qo'chqorli, Qarg'ali, Ilonli, Oltio'g'il, Tortuvli kabi qishloqlarning nomlanishida etnonimlar muhim rol bajargan va qishloqning uzoq o'tmishidan xabar berib turuvchi argument sifatida tadqiqotchilarning diqqatini tortib kelmoqda. Shu o'rinda yana bir dolzarb masalani ham aytib o'tishimiz kerakka o'xshaydi. Yaqin yillar ichida ushbu tumandagi qadimiy nomga ega bo'lgan Qo'shasigir, Tortuvli kabi qishloq nomlari asossiz tarzda Istiqlol, Buloqboshi kabi nomlar bilan almashtirib qo'yilgani kishining ta'bini xira qiladi. Zero, bu kabi harakatlar joy nomlarini sun'iy lashtirishdan

boshqa narsa emas. Chunki joy nomlari o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi. Uning paydo bo'lishida muayyan tarixiy asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-5 жилдлар. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.
2. Сатторов А. Нурга бурканаётган Нуробод – Тошкент: Фан зиёси нашриёти, 2022.
3. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006, 58-б.
4. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989, 6-б.

5. С. Қорайев. Топонимика. – Тошкент: Ўзбекистон фayoластуфлари миллий жамияти нашрийоти, 2006.

6. R.Y Xudoyberganov va boshqalar. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022.

7. Б.Ўринбоев. Асрлардек барҳаёт номлар. Самарқанд вилояти топонимик изоҳли луғати. – Самарқанд: Зарафшон нашриёти, 2003.

8. Т. Нафасов. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадиқи. – Тошкент: Муҳаррир, 2009.

TAMADDUN NURI

TARIX

UDK: 93(94).930.2

BERUNIYNING “OSOR UL-BOQIYA” ASARI AFRIG‘IYLAR DAVRI TARIXINI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA

Annotatsiya: Ushbu maqolada Beruniyning “Al-Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya” asarida keltirilgan ilk xorazmshohlar sulolasi sifatida qayd etilgan Afrig‘iylar sulolasiga oid ba’zi fikr-mulohazalar bilan tanishamiz.

Kalit so‘zlar: Afrig‘iylar, Askajamuk II, Arsamux, Abdulloh Muhammad ibn Ahmad, Al-Fir.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые идеи и выводы, вынесенные в сочинении Аль-Беруни “Осор ул бокия ан ал-қурун ал-холия” относительно султаната Афригидов, которое было упомянуто как первое упоминание о хорезмшахах.

Ключевые слова: Афригиды, Аскаджамук II, Арсамух, Абдуллох Мухаммад ибн Ахмад, Аль-Фир.

Abstract: In this article, we will familiarize ourselves with some ideas and conclusions presented in Al-Biruni's work “Chronology” regarding the Afrighids dynasty, which was mentioned as the first reference to the Khwarezmshahs.

Key words: Afrighids, Askajamuk II, Arsamuk, Abdullah Muhammad ibn Ahmad, Al-Fir.

“Ulug‘ hodisalar har vaqt yuz beravermaydi”

Abu Rayhon Beruniy

Afrig‘iylar sulolasining siyosiy hayoti haqida ma’lumot beruvchi yozma manbalar nihoyatda kam. Bunga misol tariqasida Abu Rayhon Beruniyning “Osor ul-boqiya an al-qurun al-holiya” asaridan olingan parchani ko’rsatishimiz mumkin. Unda “Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o’rgangan va bilimlarni boshqalarga o’rgatadigan kishilarni halok etib, butkul

Mardonbek RAJAPOV,
O‘zR FA Tarix instituti
Tarixshunoslik va
manbashunoslik markazi
tayanch doktoranti

